

пам'яті. Крім прогалин, вони деформовані різними додатками і змінами, нав'язаними різними церковними текстами; порядок строк і стихів, очевидно, теж сильно поплутаний і не скрізь може бути реставрований. Та все ж таки і в сій покаліченій формі відчувуються високі поетичні вартості твору, так що він мусить бути поставлений між найвизначнішими пам'ятками староруської доби, коли буде потверджена і вповні доведена його самостійність і оригінальність. Спеціально — між творами нашими, коли приналежність сього «Слова» нашим краям знайде собі більш проречисті докази. Тому я вважаю потрібним присвятити йому більше місця навіть при нинішнім стані студій над ним¹.

¹ Щоб краще дати відчуті поетичну вартість сього твору, я подам трохи свобідніший переклад його, оминаючи сумнівні місця — тим більше, що такого перекладу досі не було зроблено:

Слухай небо, вважай земле,
як Господь глаголав:
Сини я родив і возніс,
вони ж мене виріклися!

Пильнує й оселяє яслів господаря
свого,
люде ж мої не признались до мене!
Але я слави своєї не відступлю —
пшлю Слово мое на землю,
спасти людей своїх від лести

Сатаниної.

"Заспіваймо, дружино, нині
веселих пісень,
плач відложім та потішимось."
рече Давид, в преісподнім
аді сидючи,
персти очиті на живі струни
покладаючи.

Вдарив в гусли й рече:
"От врем'я веселе настало,
от прийшов день визволення!

Чую я вже пастирів,
як загравають у вертепі —
їх голос проходить через
адові ворота

і до ух моїх уходить!
Чую вже топін перських коней,
що везуть ними дари волхви
з своїх царств цареві небесному,
нині рожденному на землі!

Ей, Його то ми, дружино,
так багато днів чекали —
Його, що небо має престолом
і землю підніжком ногам своїм!
Його те мати-дівця

сповиває пеленами,
що сам повиває небо хмарами
а землю млоу,

і приникнувши говорить:
О царю небесний великий,
як тобі се захотілось
до нас бідних на землю зійти?

Чи захотілось тобі сеї печери
чи тих яслів, що в них лежиш
тепер,

а Ірод безумний пишається,
меч на тебе гострить,
убить тебе хоче —
тебе, що маєш небо престолом,
а землю підніжем!

І заговорив Адам
тим, що з ним в Аді:
"Ходіть но пророки
та всі праведники!
Пошлим вість до владики
зі слізьми,
на той світ живий
до владики Христа —
чи не схоче він нас
від муки сієї визволити?"

А Ісаія й Єремія,
посміваючися з Ада,
з немічної його сили,
промовили до Давида:
"Хто ж зможе з нас
вість до нього донести?
Та ж ворота мідяні,
верей залізі,

Щодо оригінальності, розсліди спеціалістів апокрифістів — Порфир'єва і Франка не викрили в загальнім чи церковнім чи апокрифічнім запасі чого-небудь, що могло б уважатися прототипом нашого «Слова». Сей мотив, що становить його головний зміст: звернутися замкненим в аді праведним до Лазаря і використати його поворот на світ як спосіб переказати через нього свої благання Христові, — не звісний поза «Словом», і так, як стоїть справа тепер,

на замки кам'яні
твердо запечатані!"

І, почувши се, Адам,
первозданий чоловік,
почав битися руками
по лищу своїому,
тяжко стогнаючи
з криком промовляючи:

"Скажи про мене владиці,
світлий друже Христів Лазарю:
От що кличе до тебе
первозданий твій Адам:
"Чи на се ти сотворив мене,
щоб короткий лише вік
на землі сій прожити,
засудивши у аді
літа многі мучитись?"

Чи на те наповнив я землю,
владико,
щоб от твої улюбленці,
а мої внуки в тьмі сиділи
на дні адовім — скорботою
змучені,
тугою серце тішачи,
сльозьми очей зіниці умиваючи
з тугою споминаючи,
тяжко засмучені?
Бо на землі там
малий час добро ми бачили,
а в тузі сій,
многі літа поневіряні!

Малий час я був царем
усім тварям божнім,
а тепер многі літа
я рабом есмь Адовн,
а бісом невільником!

Ну та що я согрішив
більш від інших людей,
то за діло мое
дав ти муку сю мені —
не жаліюся я, Господи!

Але от що жаль мені
на взір свій сотворив еси мене,
а нині знущається,
мучить мене Диявол гірко,
насядує мене, Господи!

Нехай то вже я, Адам,
в раю живучи,
заповідь твою переступив —
але от тобі, Господи,
перший з патріархів Аврам,
твій [вибраний] друг,
що для тебе був готов
вбити сина свогого,
Ісака улюбленого,
і ти прирік еси йому:
"За тебе благословенні
всі коліна землі!" —
що ж то він согрішив,
що в аді сім мучиться
і тяжко зітхає?
Зійди, Господи, задля Авраама —
Чи ж тобі й Авраам согрішив?

А от віддані тобі
Ісак з сином Яковом —
в певолі сидять в споді адовім.
І Ной праведний,
тобою вирятований
від лютого потопу —
чи його з аду не можеш
вирятувати?
чи й він тобі согрішив як я?

А великий твій пророк Мойсей,
що Жидів провів скрізь Чермне
море
і з тобою говорив на Синайській
горі
і в купині лицем до лица —
той, Господи, що согрішив тобі,
що сидить з нами в п'ятім
адовій —
чи тобі, Господи, й Мойсей
согрішив?

мусив би вважатись літературною власністю нашого автора. Може бути, що було щось таке на сю тему в візантійській літературі, чого ми не знаємо. Так припускав Порфир'єв, з огляду, що пізніший наш провідник Транквіліон-Ставровецький, в слові на Лазареву суботу, посилаючись на св. Епіфанія, наближається до сього мотиву. Лазар, почувши голос Христа, що кликав його з гроба, дуже утішивсь і, сповіщаючи збір праведників про свій вихід на світ, питає їх: «Що мислите про зовущого мене? я від вас помолюся йому, аби скоро прийшов і вивів вас звідси». На се пророки і праведники — Авель, Ной, Авраам, Яков, Йосиф, Мойсей, Давид — жаліються і згадують свої заслуги, подібно як у «Слові» се робить їх іменем Адам. З огляду, що виклад Транквіліона при тім дуже далекий від «Слова»

А Давида ж тя, Господи,
сам прославив еси на землі —
дав йому царство над многими,
і він зложив псалтир і гуслі —
що ж той, Господи, согрішив?
А й він з нами мучиться в аду,
часто стогнучи, зітхає —
чи й він согрішив так, як я?

А от, Господи, пророк твій Ісайя,
з утроби матірної піднятий на
небо,
що зійшов до утроби матірної,
як ти до утроби дівчої —
він теж, Господи, з нами в аді,—
чи й Ісайя тобі що согрішив?

А от твій великий пророк Даниїл,
що на плечах дерев'яне перехрестя
носив,
прообраз твоєї божественної
страсті,
ідола золотого в Вавилоні розбив
і в рив до львів вкинений був —
і він з нами, Господи, в Аду —
чи й Даниїл тобі що согрішив?

А от, Господи, Давидів син
Соломон,
що дім тобі поставив в Єрусалимі
і скував у них двох орлів
золотих —
"Коли має бути Бог на землі,
зійде Дух святий в ті орли".
І орли ті по церкві літали
і на небо піднялись.

А от великий пророк Іоанн,
роджений від благовісти
Гавриїлового,
що в пустині виріс від
молодості,
меди дикий Ідячи,—
він тобі, Господи, чим согрішив,
на землі Іродом поневірений,
а тут з нами в аді мучений?

А от жаліються тобі твої пророки
Ілля й Енох, що догодили тобі
більш усіх праведних на землі:
"Вже ми, Господи, не бачимо
світозарного твого сонця,
ні благодатного твого світу,
туга нас присіла,
з жалю нашого ми засмучені!"
Чи й ті пророки тобі що
согрішили?
Чи через гріхи не хочеш
нас помилувать,
Чи свого часу чекаєш?
Коли маєш зійти до нас,
сам знаєш один.
Але ми — люде малодушні,
Тільки ти довготерпелив

і незлобен!
Прийди до нас скоро,
визвіль від Ада й зв'яжи
Диявола,
аби пізнали тебе нерозумні Жиди,
а ми всі поклонялись тобі!"

і не показує ніяких стилістичних впливів його¹, се справді може піддати гадку, що був якийсь третій твір, нам незвідний, що вплинув і на автора «Слова» і на Транквіліона. Але можливо також, що Транквіліон знав один з варіантів нашого «Слова» з пам'яті і до певної міри пішов за його ідеєю. В звіднім слові Епіфанія (властиво, псевдо-Епіфанія) нема чогось подібного ні до вказаного мотиву нашого «Слова», ні до того, що читаємо у Транквіліона, ані іншого твору такого не знаємо. Приходиться думати, що Транквіліон хибно процитував тут Епіфанія — з пам'яті, очевидно. Отже, могли у ньому помішатися ремінісценції «Слова» і звідного слова Епіфанія, що було дуже популярне в старій Русі і відбилося в звіднім слові Кирила Турівського на великий п'яток.

В кожному разі, коли навіть прийняти існування того третього твору, що відбивсь нібито на проповіді Транквіліона, то, судячи з сеї проповіді, треба було б думати, що автор «Слова» взяв з того незвідного твору тільки загальну ідею і розробив її зовсім самостійно, від початку до кінця: настільки мало є спільних точок між проповіддю Транквіліона і «Словом Адама».

Загалом, тільки в його епілозі, що читається в самій лише соловецькій копії і, без сумніву, зліплений з різних ремінісценцій, можна вказати виразні відгомони якихось книжних творів на тему сходження Христа. Так, розмова Ада з Дияволом з приводу заміру Христа воскресити Адама дійсно нагадує т. зв. Євангеліє Никодима. Так само пригадка Давида, що він свого часу прорік сокрушення воріт адових, міститься в наших перекладах Никодимового Євангелія: «Єгда бѣхъ жилъ на земли прежде, повѣдахъ вамъ: исповѣдайтеся Господеви и милости его и чудеса его сыномъ челоувѣческимъ, имже разруши врата мѣдная и затвори желѣзныя сломы»². Образ входу ангелів до аду з сим покликом: «Возмите ся врата вѣчная, и увидеть царь славы» — має свій прототип в Никодимовім Євангелії, розвивається в творі Епіфанія і в згаданім слові Кирила Турівського, котре міг собі пригадати той, що списував чи рецитовав сей епілог. Але велике питання, чи ті всі подібності були дійсно в протографі «Слова Адама» і чи сей пізніший книжник не ввів тут чого-небудь на влас-

¹ Тільки якийсь піаніший писар, списуючи Транквіліонове «Зерцало Богословія», в похвалі сьому творові нагадав заспів «Слова» в таких виразах: «Давидъ съдѣя накладая очитыя персты на живыя струны, — мы же пріемше трость скорописную съ черниломъ и бумагу, накладаемъ письменя». Цитата з соловецьких рукописів у Порфир'єва, с. 49.

² Текст XVII в., в корпусі апокрифів Франка, II, с. 298.

ну руку з інших джерел — так, як свobodно, з пам'яті, парафразував «Слово».

Найбільше ще останні слова Христа до Адама, котрими я закінчив (див. вище) виписку з тексту соловецького рукопису (в цьому рукописі текст закінчується коротким оповіданням про воскресення і вознесення, що до Слова, очевидно, ніяк не належить), можуть уважатись докладнішим відгомонам «Слова», бо ні в Євангелії Никодима, ні в тих творах, що стоять під його впливами, не маємо чогось подібного. Т. зв. Євангеліє Никодима, апокрифічний твір, який поволі складався, як приймають, на протязі приблизно двох століть, від III до V в., взагалі вважається первовзором всіх пізніших «сходжень Христа в ад» — популярної теми, котра з особливою любов'ю розроблювалася в візантійській і потім так само в нашій літературі, почавши від Кирила Турівського і до школярських віршів XVIII в. (як звісна «вірша, говорена Запорожцями кн. Потьомкін»). Всі ці сходження більш або менш свobodно і самостійно розробляють теми в сім первовзорі, зазначені не раз дуже легенько і побіжно. Тому прототипом нашого «Слова» також вважається Никодимове Євангеліє. Але скрупулятне порівняння їх не виявило ніяких безпосередніх залежностей «Слова» від Ник. Євангелія, крім основної ідеї сходження, котру автор «Слова» міг узяти, можна сказати, з повітря, настільки вона була спопуляризована церковною літературою і поезією, включно до богослужбних великодніх співів.

В Євангелії Никодима, в другій його частині, присвяченій сходженню, оповідання ведеться синами Симеона Богоприїмця, що воскресли в момент смерті Христа і списали для первосвящеників історію сходження Христа. Коли в аді засяв світ від наближення Христа, пророки стали згадувати, як вони провіщали його; речниками виступають Ісая, Іван Предтеча, Адам, Сиф. Ад і Диявол хвилюються і перечаться між собою з приводу сподіваного приходу Христа і недавнього воскресення Лазаря. В тім зачувають побідний клич ангелів: «Відчиніть, ворота!» Давид і Ісая згадують свої пророцтва про се, Ад і Диявол впадають в перестрах, в тім вступає Христос, пророки віддають йому честь і співають йому хвалу. Христос виводить Адама і праведників, і вони під проводом архангела Михаїла йдуть до раю і там стрічають Еноха і Ілію та благорозумного розбійника, розп'ятого з Христом. Ситуація, як бачимо, зовсім відмінна, вона розгортається уже після воскресення Лазаря, а не перед ним. А те місце «Слова», де Ілія й Енох виступають в числі праведників, ув'язнених

в аді, стоїть в такій рішучій суперечності з Євангелієм, що на підставі сього можна б було твердити навіть, що автор зовсім не знав Никодимового Євангелія, коли б нинішній сумний стан тексту не змушував рахуватися з можливостями, що сей уступ (який читається в ркп. київській і златоустівській) теж попав сюди пізніше, при реcitaції «Слова».

В кожному разі, ніяких ближчих річевих ні стилістичних подібностей між Ник. Євангелієм і «Словом» не можна вказати — так само між «Словом» і тими популярними в старій Русі гоміліями, які розробляли тему сходження — Евсевія александрійського слово на велику п'ятницю і Епіфанія кіпрського на велику суботу, згадане Транквіліоном. В слові Евсевія розроблено мотив приходу в ад Івана Предтечі, після того як Ірод стяв його: він питає пророків, що вони прорікали про Христа; їх радісні спомини доходять до слухів Ада й Диявола, і вони все роблять для того, щоб дістати до своїх рук Христа. В довгим слові, надписуванім іменем Епіфанія, в часті, присвяченій сходженню, проповідник від себе спочатку перечисляє пророків і праведників, замкнених в аді, і перечисляє загально, не називаючи пророцтв окремими йменнями: один говорив до Бога: з черева адового кличу до тебе, Господи, послухай голосу мого! другий: просвіти лице своє і будемо спасенні! інший: ти, що сидиш на херувимах, з'явись! руш силою своєю і прийди спасти нас! і т. д. Се могло б дати хіба загальну притоку до такого хору пророків і праведників, який ми чуємо в нашім «Слові». Потім малюється образ Христового входу до аду і знищення його. Франко вказував тут як стилістичну подібність промову Давида в «Слові», з нагоди Христового рождества, і слова Адама в гомілії Епіфанія, коли він зачуває хід Христа: «Глась ногама нѣкоєму слышу къ намъ грядуща». Але ся подібність, розуміється, дуже далека, а дійсно — нічого ближчого від неї можна вказати!

Стільки щодо оригінальності в темі. Але незалежно від всяких припущень незвісного нам книжного джерела, котре могло бути використане автором «Слова», зостається в повній силі сказане вище про те враження безпосередності і свободи творчості, котре відчувається в сім творі в порівнянні з старими перекладами і писаннями на візантійські теми, навіть такими талановитими, як проповіді Кирила Турівського, навіть як сам «Закон і Благодать»! Там — талановите риторичне майстерство, тут — безпосередня поетична творчість, яка вправді орудує релігійним, книжним матеріалом, але розпоряджається ним також

свобідно, під імпульсами поетичної інтуїції, як Шевченко в своїй «Марії», в своїх переспівах пророка Осії тощо. Сей пророк Давид, що, сидючи в преісподнім Аді, так радісно закликає дружину до веселого співу, Первозданний Адам, який так безцеремонно розмішує свій плач до Господа з докорами йому за те, що він держить безгрішних праведників в Аді, тим часом як церковна наука казала, що через Адамів гріх всі сі праведники були повинні гріху, та й самі дуже не були безгрішні. Самі сі праведники, які заявляють без сорому, що не можуть бути такими витривалими і довготерпеливими, як Господь Бог — все се написано в свободнім поетичнім тоні, далекім від церковного взірця.

В сім загальнім тоні, як і в прегарних образах, що зацілили в нинішнім покаліченім стані сеї поеми-містерії, як сі відгомони, що доносяться з вертепу до Аду, як сей малюнок Діви Марії над дитиною, відчувається той свободний поетичний замисел, котрий відрізняє так само — і ще в більшій мірі, «Слово о полку Ігоревім» від усяких книжних повістей. Він ставить сі два твори поруч себе. Се споріднення їх, як я вже зазначив, відчули вже перші наші учені, скоро тільки їм довелось познайомитися з обома творами, а Франко в своїй студії постарався вказати якнайбільше подібностей між ними¹. Він означав «Слово Адама» як характеристичний твір дружинного стилю, почавши від вступного звороту до «дружини» в заспіві, а споріднення обох слів уважав за найкраще толкувати «черпанням з одної поетичної традиції, із джерела, спільного «Слову о полку Ігоревім», «Слову о Романъ»², «Слову о погібели земли Русскія» і, певно, не одному ще затраченому пам'ятникові поетичної творчості наших предків». По гадці ученого, «той факт, що дружинно-лицарську поетичну форму приложено до оспівання духовної, а радше апокрифічної теми, можна би вияснити як признак певного упадку дружинного життя і дружинної поезії: бувший дружинник в часі татарської завірюхи шукає захисту в монастирі і там доспіває свою пісню, хоч і на змінену тему; в наріканнях

¹ Він ставить поруч себе такі фрази з «Слова Адама» і «Слова о полку Іг.»:

Воспомнъ весело дружино пѣсьми се бо время весело наста а того есми, дружино, много ждали днѣй туюю сердце тѣшать туюю одержими есмы.	Соловіи веселыми пѣсьми свѣтъ повѣдають уже бо, братиѣ, невеселая година вѣстала а мы уже, дружино, жадны веселія туга умъ полоняла.
--	--

² [Франко] так назвав звісний екскурс про Романа і Мономаха (він се трактував нероздільно) на початку Галицького літопису.

праведників у Аді, що «тугою серце тішать» і «живуть у обиді», можна би відчуті відгомін настрою русинів під монгольським ярмом, а в слові Бога у вступі, що «не дамъ иному своєя славы», можна би відчуті слабоньку ноту надії тодішнього русина на кращу будуччину» (с. 14).

Очевидно, дослідник забагато хотів прочитати в сих словах. Але цілком справедливий його відзив, що оба «Слова» являються поетичними творами одного порядку — як у творчій, поетичній пориві одного і другого, так і в зверхній ритмічній формі. В ній [Франко], щоправда, відповідно своїм поглядам на стару нашу поетичну форму¹, даремно дошукувався правильної строфічної будови, але ритмічна будова, аналогічна з «Словом о полку Ігоревім», в «Слові Адама» відчувається доволі ясно, не вважаючи на сильно покалічений стан.

При тім, одначе, нема ніякої причини бачити в доборі теми сього «Слова», чи в чімсь іншій, симптомів упадку поетичної творчості. Як ми побачимо нижче, поетичне трактування тем героїчних і тем релігійних розвивалось паралельно, почавшись дуже рано, по всякій імовірності. Воно орудувало тими самими поетичними засобами, перейняте одним творчим поривом, який лишив свої величні відбитки однаково в духовній і в богатирській усній традиції. «Слово Адама» являється одним з найраніших, може, найранішим проявом тої релігійної, але не церковної поезії, яка відбилася в пізнішій усній традиції і правдоподібно, колись і в писаній була представлена далеко сильніше, ніж ми маємо поняття.

Моралістичні повісті. Сей рід літератури у нас не досліджувався і взагалі дуже мало звертав на себе увагу. Але він має чималий інтерес. Чимало народних, усних творів на моралістичні теми має свій безсумнівний корінь в книжних повістях аналогічного характеру; досить, напр., згадати величну псалму про Правду і Кривду, що стоїть в генетичній зв'язку з книжними творами на сю тему, як побачимо далі. Без сумніву, в сім часі, XIII—XIV в., в сій сфері йшла також своя літературна робота, але за недостатчею підготовчих праць ближче не можна вказати нічого конкретного, географічно і хронологічно означеного, і коли я роблю окремих розділ з сеї теми, то не для того, щоб дати щось певне з сеї сфери, а більш на те, щоб нагадати про потребу розроблення сеї галузі старої творчості.

¹ Див. про се в т. II. В своїй реконструкції поетичної форми «Слова Адама» [Франко] поділив його від початку до кінця на чотирьохстихові строфи, з різним числом складів, а де стиха бракувало, припустив, що щось упушено.

Для прикладу спинюсь на темі, котру мав нагоду зачепити свого часу, характеризуючи побутові теми в старім письменстві¹. В однім збірнику XV в.² маємо таку компілятивну статтю, надписану іменем «Кирила філософа словенського»:

«Так говорить Хмель до всякого чоловіка: до князів і бояр і слуг [іх], до купців багатих і убогих, до жінок старих і молодих:

"Я сильний, більший від усіх плодів земних, з кореня сильного, з племені великого і многогородного; мати моя створена Богом! Маю я ноги тонкі, черево до їди не жадне; руки мої держать усю землю; голову маю високоумну, а розумом нікому не рівний.

Хто зо мною сприятелиться та почне мене освоювати, насамперед, зроблю його блудником, до Бога не молебником, вночі сонливого, на молитву не всталивого. А по виспанню наложу йому на серце стогін і сум. Встане — з похмілля голова у нього болить, очам його світу не видно і ніщо добре йому на розум не йде. І їсти не хоче — жадає і горить його душа ще пити, хоче випити з похмілля чашу і другу, і потім п'є багато, напиваючися по всі дні. І підійму в нім похоті тілесні, і вкину його в більшу погибіль, город і село його зроблю пусте, самого його — в зло, а дітей — в неволю".

Ви ж, браття, тому не придобляйтесь! Не довго спіть, не багато лежіть; вставайте рано, а лягайте пізно, молитесь Богу, щоб не вийти в напасть. Довго лежати — добра не дістати, а горя не втекти! [Дальше подаю в оригіналі, з огляду на інтересну ритмічну будову]

Лежа не мощно Бога умолити,
чти и славы не получитьи,
а сладка куска не снѣсти,
медовыя чашы не пити,
а у князя в нелюбови быти,
а волости или града отъ него не видати.
Недостатки у него дома сндять,
а раны у него по плечемъ лежать,
туга и скорбь по бедрамъ гладомъ позваниваетъ.
Убожіе у него в калитъ гнѣздо свило,
привязалася к нему злая лѣньость какъ мнлая жена,
а сонъ какъ отецъ,
а оханіе какъ любая чада,
а здыдни на [не]го смотрятъ,
уловляють его какъ свинію.

Свиня, куди не ввійде, рилом тиче, так і п'яний чоловік: як у двір не пустять, під тином стоїть, надслухуючи: "чи не п'ють у сім дворі, братіє", — питає кожного чоловіка.

П'янство князям і боярам землю пустою робить, людей добрих "рівних" і майстрів до неволі приводить. Від п'янства "ох" та "убожіє зле" прив'язується. П'янство брата з братом сварить, мужа від жони своєї відлучає. П'янство ногам біль творить, руки йому дрижать, зір в очах гине. П'янство до церкви молитись не пускає, і в огонь вічний посилає. П'янство красу лица переміняє.

¹ Історія України-Руси, т. III, с. 389.

² Ученыя записки II отдѣлення, т. V, с. 64, Описаніе сборника XV в. Кирилло-бѣлоозерскаго монастыря, арх. Варлаама. Я справляю подекуди його текст за поміччю ширшої редакції, наведеної нижче.

Про кого поговор в людях? про п'яницю!
У кого сині очі? у п'яниці!
Кому "оханіє" велике? п'яниці!
Кому горе на горе? п'яниці!
Кому заутреню проспати? "п'янчивому чоловікові".

П'яниця Богові молитись не хоче, книг не читає ані слухає. Світ йому від очей заступає. Хто п'яний умре, сам собі ворог і убивця. Принос його Богові — ненависть.

Так говорить Хмель: "Коли спізнається зо мною жінка, яка б не була мудра, а почне упиватись, зроблю її безумницею, і буде їй гірше від усіх людей. Підійму в ній тілесні похоті, і буде людям на сміх, а Богом відлучена від церкви божої, так що краще їй не родитись".

Далі се слово переходить в збірник афоризмів на тему злих жінок взагалі. Незалежно від того, цілком ясно, навіть на побіжний погляд, що воно помпільює твори старшого часу. Сі дві промови Хмеля, перебиті поученням проти лінивства (самим по собі теж інтересним), належать, очевидно, старшому і ширшому творові, пізніші редакції відбивають первісну цільність сього архетипу. Так, в варіанті, виданім з одного збірника XVII в.¹, «Слово Кирила Філософа» містить такі промови Хмеля:

«Так говорять Хмель всякому чоловікові, не тільки простому, але й інокам і священникам, царям і князям, багатим, нищим і убогим, і жєнам старим і молодим: "Я Хмель, найсильніший на світі, більше від усіх плодів земних, кореня високого, племені сильного, від матері благородної сотворен Богом. Маю ноги довгі, а не кріпкі, черево маю не жадне; руки мої держать усю землю. Голову маю високу. Ум мій нікому не рівний, неустроєний, многоглаголивий; очима безсоромний.

Хто зо мною сприяється й почне мене освоювати, зроблю його блудним і Богові не молебним, у всім безумним, на молитву не встанливим, вночі сонливим. Не виспавшись встає, зіхає, ригає. І більший смуток наложу йому на серце: ставши з похмілля, в голові біль і очі світу не видять, а ум його нічого доброго не помислить. І солодкого їсти не схоче, гортань йому пересихає, хоче пити, а випивши чашу або й другу з похмілля, нарешті, напивається і по всі дні буває без пам'яті. І підійму в нім похоть плотську, всякі замисля лихі, на діла неподобні. Потім вкину його в більшу погибіль в безмірнім п'янстві, і буде всіма зневажений, і відійде від заповідей божественних".

Так говорять Хмель: "Коли спізнається зо мною цар або князь, насамперед, зроблю його гордим та пишним, потім безумним і нерозсудним, лютим дуже і немилосердним до людей. Почне він пити через ніч з молодими дорадниками, а спати до полудня. Людям управи не дає, а бояре у сиріт почнуть брати хабарі, неправедно суди судити, сироти ж і убогі вдовиці тяжко заплачуть і гірко заридають на непорядки в землі. Всіма буде він [цар або князь] зневажений і висміяний, і весь народ, побачивши, що їх цар або князь не пильнує царства свого, скине його з гідності його і вижене його з царства свого. Тоді зрозуміє свою погибіль і гірко буде плакатпсь на своє безумство і страту царства свого, і не pomoже то нічого".

Так говорять Хмель: "Коли спізнається зо мною святий, або

¹ Видав його проф. П'ятуховъ: Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ.— Сборникъ отд. рус. языка, т. 42.